

บทบาทของขัตติยนารี ในประวัติศาสตร์ล้านนา

Role of Royal Ladies in LanNa History

สรวิสวัสดิ์ อ่องสกุล
Sarassawadee Ongsakul

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Professor Emeritus LanNa Studies Center Faculty of Humanities, Chiang Mai University

ได้รับบทความ 15 ต.ค. 2561 แก้ไข 15 เม.ย. 2562 อนุมัติให้ตีพิมพ์ 26 เม.ย. 2562

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อสังเคราะห์บทบาทขัตติยนารี หรือสตรีสูงศักดิ์ ในดินแดนล้านนา ในลักษณะพัฒนาการ ตั้งแต่เริ่มต้นก่อรัฐระบบศักดินาสยามราชวงศ์มังราย (คริสต์ศตวรรษที่13) จนขัตติยนารีหมดบทบาทลง เมื่อระบบศักดินาล้านนาสลายด้วยถูกสยามรวมอำนาจ (คริสต์ศตวรรษที่19)

ผลการศึกษา แบ่งบทบาทของขัตติยนารี ตามพัฒนาการเป็นสองตอน ตอนแรก บทบาทขัตติยนารียุคจารีต ตอนสอง บทบาทขัตติยนารียุคใหม่ พบว่า ตอนแรก ขัตติยนารีมีบทบาททางการเมืองทำหน้าที่ช่วยเหลือกษัตริย์ เช่น เป็นเจ้าเมือง เป็นแม่ทัพ เป็นผู้สำเร็จราชการ ในที่สุดมีอำนาจเพียงผู้เดียวในฐานะกษัตริย์สตรี ตอนสองเมื่อเข้าสู่ยุคใหม่ ล้านนาอยู่ภายใต้อำนาจของสยาม ขัตติยนารีร่วมสร้างสายสัมพันธ์กับราชสำนักสยาม อย่างอ้อมไฉซึ่งเกียรติยศ ขัตติยนารีหมดบทบาทลงเมื่อระบบศักดินาล้านนาสลายตามนโยบายของรัฐบาลสยาม

คำสำคัญ: ขัตติยนารี, ดินแดนล้านนา, บทบาททางการเมือง

Abstract

The purpose of this article is to analyze the dynamic of the royal Ladies role in Lanna Kingdom from the beginning of the feudal state in the Mangrai Dynasty in the 13th century to the end of the Lanna period when Lanna kingdom was taken power by Siam in the 19th century.

The evidence from this study reveals that the development of royal Ladies roles in Lanna Kingdom can be divided into two categories; the traditional role and the modern role. The first one has a political role to assist the king to govern the kingdom. For instance, being appointed as a city ruler, army leader, regent and the Queen of Kingdom who gains one's power and authority. The latter one starts from modern age when Lanna has already become a part of Siam. Lanna royal Ladies built a relationship with Siam and earn honor and high respect by people. Nevertheless, Lanna royal Ladies role was ended up when Lanna was united to Siam according to Siam's policy.

Keywords: royal Ladies, Lanna Kingdom, political role

บทความนี้ แบ่งเนื้อหาเป็นสองตอน ตอนแรกยุคจารีต ตอนสองยุคใหม่ ในยุคจารีตพินิจบทบาทด้านการเมือง และด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา ส่วนยุคใหม่ เริ่มจากการรวมล้านนาเข้ากับสยาม โดยมีสภาพเปลี่ยนผ่านจากยุคจารีตค่อยๆ เคลื่อนตัวสู่ยุคใหม่ พร้อมกับการสลายตัวของระบอบศักดินาล้านนา ในยุคนี้ ขัตติยนารีล้านนาปรับเปลี่ยนฐานะและบทบาท ภายใต้บริบททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่ผันแปรไป

ตอนแรก บทบาทขัตติยนารียุคจารีต

จากการค้นคว้าหลักฐานตำนานและศิลาจารึก ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญของการศึกษายุคจารีต พบเรื่องราวของขัตติยนารีน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องราวของเจ้านายบุรุษ เรื่องของเจ้านายสตรีที่พบนั้น เป็นลักษณะกล่าวพาดพิงถึงกิจกรรมที่ทำร่วมกันกับเจ้านายบุรุษ ดังนั้นข้อจำกัดของหลักฐานจึงเป็นอุปสรรคของการศึกษาในยุคนี้ อย่างไรก็ตามหลักฐานที่พอมืออยู่นั้น สะท้อนบทบาทของขัตติยนารีในด้านการเมือง และด้านพระพุทธศาสนา

แท้จริงแล้วขัตติยนารีย่อมมีบทบาทในด้านต่างๆ มากกว่าด้านการเมืองและพุทธศาสนาอย่างไม่ต้องสงสัย โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจและสังคม แต่ในยุคจารีตมีหลักฐานไม่เพียงพอ บทบาทด้านเศรษฐกิจและสังคม และการสร้างสายสัมพันธ์ทางการเมืองกลับปรากฏค่อนข้างชัดเจนในประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยใหม่ ดังพบกรณีพระราชชายา เจ้าดารารัศมี เจ้าจอมมารดาทิพเกสร เจ้าเทพไกรสร/ทิพเกสร เจ้าอุบลวรรณ เป็นต้น รายละเอียดจะกล่าวต่อไป¹

ตามประวัติศาสตร์ล้านนา ขัตติยนารีที่มีอำนาจสูงสุดคือมหาเทวีหรือพระมารดาของกษัตริย์ รongลงมา เป็นพระมเหสี/เทวี ซึ่งมีหลายระดับ ส่วนพระอิตามีอำนาจน้อย ดังนั้นหากขัตติยนารีใดต้องการเพิ่มพูนอำนาจ ก็ต้องสร้างความสัมพันธ์ให้ใกล้ชิดกับกษัตริย์ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจ และแท้จริงแล้วที่มาแห่งอำนาจของขัตติยนารี คือการเข้าอภิเษกสมรสกับกษัตริย์ ซึ่งจะทำให้มีฐานะเป็นมเหสี แต่การจะเป็นมเหสีได้ย่อมต้องมีพื้นฐานทางครอบครัวสูงพอสมควร เช่น อาจเป็นธิดาของกษัตริย์เมืองใดเมืองหนึ่ง หรือเป็นธิดาของขุนนางระดับสูง อย่างไรก็ตาม กษัตริย์ของรัฐโบราณสร้างความมั่นคงทางการเมือง โดยสร้างความเป็นเครือญาติกับเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง โดยการอภิเษกกับเจ้าหญิงต่างเมือง² ในเรื่องนี้มีหลักฐานจากจีนซึ่งเรียกดินแดนที่ราบลุ่มน้ำกก หรือ เมืองโยน ว่า “ปาไปสี่ฟู” หมายถึง เมืองแปดร้อยชายา³ ตัวเลขนี้แม้จะเกินความจริง แต่สะท้อนการปกครองโดยใช้ความสัมพันธ์ทางการเมืองอภิเษกสมรส

ในประวัติศาสตร์ล้านนา มีหลักฐานไม่น้อยกล่าวถึงกษัตริย์ล้านนารับธิดาของกษัตริย์จากเมืองต่างๆ เป็นชายา เช่น พระญามังรายยกทัพไปหงสาวดี กษัตริย์หงสาวดีถวายพระธิดานางพะโค “นางพายโค” ในครั้งนั้นมีผู้คนตามนางมา 500 คน ซึ่งได้มอบเป็นข้าวตอกานโถมในเวียงกุมกาม ศิลปวัฒนธรรมของมอญ – พม่า คงเข้ามาเผยแพร่ในล้านนาด้วย⁴ นอกจากเป็นฝ่ายรับเจ้าหญิงจากเมืองต่างๆ เข้ามาเป็นชายาแล้ว เจ้าหญิงจากล้านนาก็ออกไปอภิเษกกับกษัตริย์ต่างเมืองเช่นเดียวกัน เช่น ท้าวคำแดง กษัตริย์เมืองพะเยา ขอนางแก้วพอดาพระธิดาของพระญาไชยสงครามกษัตริย์ล้านนา ให้แก่ท้าวคำลือ ซึ่งเป็นเจ้าราชบุตร ในครั้งนั้นพระญาไชยสงคราม

¹ วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่. (2547). *ขัตติยานีศรีล้านนา*. หน้า 124-328.

² ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. (2519). *คำสอนพระยามังราย*. หน้า 3.

³ วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2539). *ปาไปสี่ฟู-ปาไปห้าเตี้ยน*. หน้า 7.

⁴ สรวิศ อ่องสกุล. (2561). *เวียงกุมกาม : การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา*. หน้า 88.

มอบพระธิดาพร้อมกับผู้ติดตาม 300 คน¹ หรือพระธิดาของพระญาติกษัตริย์ล้านนาอภิเชษฐสมรสกับเจ้าอ้ายอ่อนแห่งเมืองเชียงตุง² และพระนางยอดคำทิพย์ พระธิดาของพระญาติเชษฐราชกษัตริย์ล้านนาอภิเชษฐสมรสกับพระเจ้าโพธิสาลราชเจ้ากษัตริย์ล้านช้าง³

เจ้าหญิงในสมัยโบราณจึงทำหน้าที่เชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างรัฐต่างๆ ในภูมิภาคนี้ พร้อมกับเผยแพร่วัฒนธรรม สันนิษฐานว่าเจ้าหญิงคงได้รับการกล่อมเกลามาจารีตให้ยอมรับอำนาจของบิดามารดาในการหาคู่ครองให้ และให้ถือเป็นเกียรติยศที่ได้อภิเษกกับกษัตริย์ต่างเมืองผู้ยิ่งใหญ่

ด้วยเหตุที่กษัตริย์มีชายาหลายองค์ ซึ่งเป็นเจ้าหญิงจากเมืองต่างๆ และธิดาของขุนนางระดับสูง ในสภาพครอบครัวขนาดใหญ่ของกษัตริย์โบราณ ย่อมทำให้กษัตริย์ไม่มีความใกล้ชิดกับโอรส แตกต่างกับชายาผู้ให้กำเนิดผู้ซึ่งเลี้ยงดูอบรมโอรสจึงมีความใกล้ชิดที่สุด ด้วยเหตุนี้พระมารดาย่อมมีบทบาทอยู่เบื้องหลังโอรสตั้งแต่เยาว์วัย มีหลายกรณีที่พระมารดาสนับสนุนโอรสให้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบิดา เมื่อโอรสเสวยราชย์แล้ว พระมารดาจะได้รับตำแหน่ง “พระมหาเทวี” ซึ่งเป็นตำแหน่งของเจ้านายสตรีที่มีอำนาจสูงเคียงคู่กับกษัตริย์ กรณีเช่นนี้ อำนาจของขัตติยนารีมีสูงไม่น้อย โดยอยู่เบื้องหลังกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้นำอย่างเป็นทางการ บทบาทของขัตติยนารีเริ่มจากในพื้นที่ครอบครัวหรือพื้นที่ส่วนตัวในฐานะชายา ซึ่งมีอำนาจอยู่ในตำหนัก ดูแลโอรสและสวามี รวมทั้งเครือญาติ และด้วยความเป็นครอบครัวใหญ่มีอำนาจทางการเมืองสูงสุด ได้ตั้งให้ขัตติยนารีออกมา มีบทบาททางการเมือง ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของบุรุษ อย่างไรก็ตามบทบาทของขัตติยนารีที่เป็นไปทั้งหมดทั้งปวงก็เพื่อสนับสนุนอำนาจของบุรุษมิใช้สตรีจะขึ้นมาเป็นผู้นำเสียเอง เพราะประเพณียอมรับสังคมชายเป็นใหญ่ ย่อมกำหนดบทบาทให้สตรีเป็นรอง

กล่าวโดยสรุป ขัตติยนารีมีอำนาจโดยผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกษัตริย์ และบทบาทของขัตติยนารี กระทำเพื่อสนับสนุนอำนาจให้แก่กษัตริย์ซึ่งมีฐานะเป็นพระสวามีหรือพระโอรส ในยุคจารีต บทบาทนี้เสนอบทบาทขัตติยนารีสองด้าน ด้านแรกคือบทบาทด้านการเมือง ซึ่งให้เห็นว่าขัตติยนารีได้ทำหน้าที่ช่วยเหลือกษัตริย์ในด้านต่างๆ เช่น ปกครองเมือง เป็นผู้สำเร็จราชการและทำสงคราม เป็นต้น ด้านที่สองคือบทบาทด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเด่นชัดในฐานะผู้อุปถัมภ์ใหญ่

บทบาทด้านการเมือง

ขัตติยนารีได้ช่วยกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ตั้งแต่ยุคสร้างบ้านแปลงเมือง โดยอยู่ในฐานะเจ้าเมือง ทำหน้าที่ปกครองเมืองใดเมืองหนึ่งแทนกษัตริย์ และต่อมาในสมัยที่อาณาจักรล้านนาเจริญรุ่งเรือง ได้เพิ่มพูนอำนาจและบทบาทยิ่งขึ้น โดยทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการแห่งราชอาณาจักรกว่าราชการแทนกษัตริย์ในขอบเขตที่กว้างขวางกว่าเดิม ซึ่งปกครองเฉพาะเมืองใดเมืองหนึ่ง และท้ายที่สุดได้ก้าวมาเป็นกษัตริย์ คือเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดทำการปกครองแผ่นดินล้านนา นอกจากช่วยปกครองแล้ว ยังช่วยทำสงครามขยายอำนาจร่วมกับกษัตริย์ด้วย และช่วยสถาปนากษัตริย์

ขัตติยนารีเป็นเจ้าเมือง พบหลักฐานจากพื้นเมืองน่าน หรือตำนานเมืองน่าน กล่าวถึงพระญาติกษัตริย์ล้านนาเป็นราชบุตรของขุนฟองครองเมืองบัว เมืองเครือญาติกับเมืองย่าง ต่อมาเจ้าแก้วเคลื่อนไปครองเมืองย่างของ

¹ หวญ. เลขที่ 001.2/14 ตำนานลานนาไทย เมืองเงินยาง หรือ เชียงแสน. หน้า 31.

² ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. (2519). ตำนานมูลศาสนา ฉบับวัดป่าแดง. หน้า. 7,10.

³ โยชิยุกิ มาซุฮารุ. (2547). ระบบเครือญาติกับการถ่ายทอดศิลปวัฒนธรรม กรณีอภิเชษฐสมรสระหว่างเจ้าหญิงยอดคำทิพย์แห่งล้านนากับพระเจ้าโพธิสาลราชแห่งล้านช้างใน ขัตติยานีศรีล้านนา. หน้า 75-88.

เจ้าปู่คือพระญาณาคา ส่วนเมืองบัวใต้ให้แม่ท้าวคำพินชยาครองเมืองเพียงผู้เดียว แสดงว่า เจ้านายสตรีได้รับความไว้วางใจให้ดูแลบ้านเมืองได้ แม่ท้าวคำพินปกครองไม่นานพระญาณำเมืองเจ้าเมืองพะเยาก็ยกทัพมายึดเมืองบัวสำเร็จ แม่ท้าวคำพินหนีออกจากเมืองไปและให้กำเหนิดโอรสชื่อท้าวผานอง พระญาณำเมืองยึดเมืองบัวได้แล้ว ให้ชยาชื่อนางอ้วลิมครองเมืองบัว ส่วนพระญาณำเมืองกลับไปครองเมืองพะเยา¹ แม่ท้าวคำพินและนางอ้วลิมมีฐานะเป็นเจ้าเมือง โดยได้รับสืบทอดอำนาจจากพระสวามี ในสมัยนั้นลักษณะการขยายอำนาจเป็นการสร้างบ้านแปลงเมืองใหม่ โดยเมืองใหม่จะแยกตัวจากเมืองเดิม และอาศัยความเป็นเครือญาติระหว่างสองเมือง ซึ่งในกรณีเมืองบัวและเมืองพะเยาต่างก็ให้ชยาครองเมืองเสมือนเมืองคู่

ขัตติยนารีเป็นผู้สำเร็จราชการ พระราชมารดา หรือ พระมหาเทวี ใช้อำนาจปกครองร่วมกับกษัตริย์ตามประวัติศาสตร์ล้านนาพบขัตติยนารีมีอำนาจเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน ตั้งแต่สมัยพระญาสามฝั่งแกนเป็นต้นมา โดยใช้อำนาจแทนกษัตริย์ พบในกรณีพระญาสามฝั่งแกนขึ้นครองราชย์ ต่อจากพระญาแสนเมืองมา ขณะที่มีอายุ ๑๓ ปี โดยการสนับสนุนจากพระมารดาคือ พระนางติโลกจุฑาเทวี ดังนั้น เมื่อพระญาสามฝั่งแกนเสวยราชย์จึงอยู่ภายใต้การดูแล และนำจากพระมารดาในลักษณะกษัตริย์และพระมารดาเสวยราชย์ร่วมกัน²

กรณี พระเจ้าติโลกราช เมื่อออกผนวช ใต้ให้พระมารดาซึ่งเป็นมหาเทวี ทำหน้าที่แทนพระองค์ระหว่างทรงผนวช แสดงว่าพระเจ้าติโลกราชให้ความไว้วางใจต่อมหาเทวีมากที่สุด ตามประวัติพระเจ้าติโลกราชเป็นโอรสของพระญาสามฝั่งแกน ลำดับที่ 6 และมีพี่น้องต่างมารดาถึง 10 พระองค์ ท้าวลกหรือต่อมาเป็นพระเจ้าติโลกราช กระทำการยึดอำนาจจากพระบิดาโดยได้รับความช่วยเหลือจากขุนนาง นำสังเกตว่าตำนานไม่เขียนถึงบทบาทของพระราชมารดาต่อการยึดอำนาจในครั้งนั้น อย่างไรก็ตาม ในความเป็นพระมารดาอ้อมสนับสนุน หรือช่วยแบ่งเบาภารกิจของโอรส ดังมีหลักฐานมหาเทวีช่วยพระเจ้าติโลกราชทำสงครามยึดเมืองแพร่ สะท้อนความผูกพันระหว่างพระมารดากับโอรส

กรณี พระญาแก้ว หรือ พระเมืองแก้ว ดังตัวอย่าง พระนางสิริยสวดี หรือนางปงน้อย เป็นชยาของพระญาอดเชียงราย พระนางเป็นธิดาของขุนนางผู้ใหญ่ สันนิษฐานว่า กลุ่มการเมืองฝ่ายสนับสนุนพระนางได้ร่วมมือกันปลดพระญาอดเชียงราย แล้วสนับสนุนพระนางสิริยสวดีและโอรส คือ พระญาแก้ว ซึ่งมีอายุ 14 ปี ให้ขึ้นครองราชย์ร่วมกัน พระนางสิริยสวดีดำรงตำแหน่งพระมหาเทวี อย่างมีอำนาจมาก ได้รับการยกย่องเสมือนเป็นกษัตริย์ เพราะเรียกมหาเทวีและกษัตริย์ว่า “พระเป็นเจ้าสองพระองค์” “พระเป็นเจ้าแม่ลูกทั้งสอง”³ ซึ่ง “พระเป็นเจ้า” หรือ “พระเจ้า” หมายถึง กษัตริย์ หลังจากพระญาแก้วสิ้นพระชนม์ลง พระญาเกสรราชบุตรครองราชย์ต่อมา มหาเทวีสิริยสวดีมีฐานะเป็นพระอัยยิกา (ย่า) พระนางมีอำนาจและมีเครือข่ายการเมืองกว้างขวางได้คำจูนบัลลังก์พระญาเกสร จนถึง พ.ศ. 2077 เมื่อพระนางสิ้นพระชนม์ลง หลังจากนั้นก็เกิดกบฏหมื่นสามล้าน ใน พ.ศ. 2078⁴ และอาณาจักรล้านนาเกิดความอ่อนแอลงตามลำดับ ในที่สุดตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ใน พ.ศ. 2101

นำสังเกต มหาเทวีบางพระองค์ แม้ว่าอาจไม่มีฐานะเป็นผู้สำเร็จราชการ หรือมีอำนาจอย่างชัดเจนควบคู่กับกษัตริย์ ดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็พบว่า มีอิทธิพลต่อชีวิตส่วนพระองค์ของพระโอรส เห็นได้ชัดคือการเลือกคู่ครองให้ ดังเช่น จิตรามหาเทวี พระมารดาของพระญาเกือนา มเหสีของพระญาผายู เป็นธิดาของ

¹ สร้อยดี อ่องสกุล. (2561). *พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด*. หน้า 83.

² สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2538). *ประชุมจารึกเมืองพะเยา*. หน้า 53-55.

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 263.

⁴ สร้อยดี อ่องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. หน้า 175.

เจ้าจัวเถิง มหาเทวีองค์นี้ สนับสนุนญาติของตนคือ นางยสุนทรทำให้สมรสกับเจ้าราชบุตรกือนา เช่นเดียวกัน ยสุนทราก็สนับสนุนโลกจุทาเทวี ซึ่งเป็นนางสนมรับใช้ใกล้ชิดตน ให้เป็นพระมเหสีของพระญาแสนเมืองมา เท่ากับพระมเหสี/ราชเทวีเป็นคนของพระมหาเทวี โดยพระมารดาเป็นผู้เลือกชายาให้โอรส

ขัตติยนารีเป็นกษัตริย์ มีอำนาจสูงสุดเพียงผู้เดียว ในฐานะกษัตริย์สตรี ซึ่งก่อนหน้านั้นแม้ขัตติยนารี จะมีอำนาจสูง แต่ก็ยังเป็นอำนาจที่เคียงคู่กับกษัตริย์ซึ่งเป็นโอรส ดังกรณี พระมารดาของพระญาสามฝั่งแกน พระมารดาของพระเจ้าติโลกราช และพระมารดาของพระญาแก้ว ดังได้กล่าวมาแล้ว ในประวัติศาสตร์ล้านนามีขัตติยนารีก้าวขึ้นสู่อำนาจสูงสุดในฐานะกษัตริย์สององค์ องค์แรกคือ พระมหาเทวีจิริประภา องค์ที่สองคือ พระมหาเทวีวิสุทธี การเข้ามามีบทบาททางการเมือง สะท้อนความสามารถของขัตติยนารี

พระมหาเทวีจิริประภา (ครองราชย์ พ.ศ. 2088 – 2089) มเหสีของพระญาเกส หรือพระเมืองเกษเกล้า (ครองราชย์ พ.ศ. 2069–2081 และ พ.ศ. 2086 – 2088) พระมารดาของท้าวชาย หรือท้าวคำ (ครองราชย์ พ.ศ. 2081 – 2086) มหาเทวีครองราชย์ช่วงที่บ้านเมืองกำลังแตกแยก ความอ่อนแอนี้ชักนำให้กรุงศรีอยุธยา โดยพระไชยราชายกทัพมารบล้านนาสองครั้ง ครั้งแรก พ.ศ. 2088 เนื่องจากสถานการณ์ขณะนั้นไม่พร้อม ด้วยพระสวามีเพิ่งสิ้นพระชนม์ มหาเทวียอมสวามิภักดิ์ กองทัพอยุธยาถอยกลับไป โดยไม่เสียเลือดเนื้อ ในสงครามครั้งที่สอง พ.ศ. 2089 มหาเทวีเตรียมตั้งรับศึกเต็มที่โดยขอกองทัพล้านช้างของพระธิดา และพระเจ้าโพธิสารราชเจ้า พระขามาดา (ลูกเขย) ให้มาช่วยป้องกันเมืองเชียงใหม่ สงครามครั้งนี้ เมืองลำพูนนองเลือดยับเยิน แต่เชียงใหม่ป้องกันเมืองสำเร็จ กองทัพพระไชยราชาเสียหายหนัก ต้องยกทัพกลับอย่างบอบช้ำ และเสด็จกลับไปถึงอยุธยาได้ไม่นานก็สวรรคต ใน พ.ศ. 2089

นอกจากมีสงครามจากอยุธยา ในพ.ศ. 2088 แล้ว ยังมีกองทัพไต จากเมืองนายและเมืองยองหัวย ยกมาล้อมเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมหาเทวีป้องกันเมืองได้ กองทัพไตแตกพ่ายไป และระหว่างที่มีศึกติดพัน ทั้งศึกทางเหนือและศึกทางใต้ เมืองเชียงใหม่เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่จนยอดพระเจดีย์หลวงหักพังทลายลงมาสร้างความยุ่งยากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามมหาเทวีได้แก้ไขภัยพิบัติทั้งปวงให้ผ่านพ้นไป แสดงความเป็นขัตติยนารีที่เข้มแข็งสามารถแก้ไขสถานการณ์ ให้ลุ่ลวงได้อย่างเฉลียวฉลาด¹

พระมหาเทวีวิสุทธี ครองราชย์ในสมัยพม่าปกครองล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2107 – 2121 เป็นพระราชมารดาของท้าวแม่กุ หรือพระญาเมกุ (ครองราชย์ พ.ศ. 2094–2107) ครั้นพระเจ้าบุเรงนองสั่งปลดพระญาเมกุออกจากการเป็นกษัตริย์ล้านนาเชียงใหม่ เนื่องจากถูกกล่าวหาไม่เต็มใจช่วยในราชการสงครามกรุงศรีอยุธยา จึงส่งตัวไปเก็บที่เมืองหงสาวดี ในฐานะตัวประกัน แล้วแต่งตั้งมหาเทวีวิสุทธีครองราชย์เป็นกษัตริย์ภายใต้การปกครองของพม่า มีฐานันดรเทียบเท่ากษัตริย์อิสระที่เคยเป็นใหญ่มาก่อน แต่ต้องยอมรับฐานะความเป็นใหญ่ของกษัตริย์พม่าจากกรุงหงสาวดี ซึ่งมีอำนาจเหนือกว่า พระมหาเทวีวิสุทธีขึ้นครองเชียงใหม่ในช่วงที่มีอายุมาก ครองเมือง 14 ปีก็สิ้นพระชนม์

สุนทร ชุตินธรานนท์ วิเคราะห์ว่าน่าจะมั่นใจว่า มหาเทวีวิสุทธี ครองเมืองในช่วงมีอายุแล้ว มีความเข้าใจธรรมชาติทางการเมือง หยั่งรู้ซึ่งสถานการณ์ ความยิ่งใหญ่ของพระเจ้าผู้ชนะสิบทิศ ซึ่งยากที่เจ้าแผ่นดินรัฐจารีตร่วมสมัยจะแข่งขันได้ จำต้องยอมอ่อนอ่อนตามนโยบายของพระเจ้าบุเรงนอง ทำให้สามารถครองแผ่นดินมาได้อย่างต่อเนื่องยาวนานตลอดรัชกาล (ต่างกับท้าวแม่กุ พระมหาจักรพรรดิ และพระมหินทรี) ดังมีหลักฐานมหาเทวีได้จัดทัพล้านนาไปช่วยพม่าทำศึก ในคราวสงครามตีกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2112 เป็นไปได้ว่า

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2547). *บทบาททางการเมืองของพระมหาเทวีจิริประภา กษัตริ์พระองค์แรกแห่งราชวงศ์มังรายในขัตติยานีศรีล้านนา*. หน้า. 31–57.

การตอบสนองต่อนโยบายโดยดี ได้สร้างสายสัมพันธ์ที่มีมิตรภาพ ดังนั้น พม่าในเวลานั้น ยอมรับจารีตท้องถิ่น และให้เกียรติแก่มหาเทวี กษัตริย์ท้องถิ่น โดยได้รับเกียรติจากเจ้าแม่ทัพของพม่า และข้าหลวงชาวอังวะ – หงสาวดี ซึ่งส่งมาประจำที่เชียงใหม่ ดังพบการหล่อพระพุทธรูปเมืองรายเจ้า ข้าหลวงพม่าได้เชิญพระนางเข้าร่วมทำบุญในฐานะ “สมเด็จพระมหาเทวีเจ้า ผู้ทรงเป็นใหญ่ในนพบุรี”¹ นอกจากนี้ แม่ทัพนายกองชาวพม่าแล้ว การปกครองได้ใช้รูปแบบเดิมของล้านนาคือ มีเสนาบดีระดับสูง ตำแหน่งพญาแสนหลวง พญาสามล้าน เป็นคนในท้องถิ่น ทำหน้าที่ช่วยงานบริหารของกษัตริย์²

พระนางมหาเทวีวิสุทธิ ในฐานะพระประมุขปกครองตามจารีตท้องถิ่นมีอำนาจของตน ดังพบการสร้างเวียง “เวียงหิน” ที่ประทับ และสร้างวัดราชวิสุทธิอาราม (วัดบ้านแปะ ตำบลบ้านแปะ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่) พ.ศ. 2110 พร้อมกับกัลปนาที่ดินและผู้คนให้กับวัดโดยออกตราหลวงหลายเงินรับรองสิทธิ³

พระมหาเทวีสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2121 ได้รับเกียรติยศจากราชสำนักพม่า โดยจัดงานพระศพอย่างยิ่งใหญ่ สันนิษฐานว่า รูปแบบงานศพที่มีการสร้างปราสาทนักษัตรดีลึงค์ในล้านนา มีจุดเริ่มต้นในสมัยพระนาง⁴

ดังนั้น แม้จะตกอยู่ภายใต้อำนาจพม่า แต่มหาเทวีดำเนินนโยบายการปกครองอย่างระมัดระวัง รักษาประโยชน์ของอาณาประชาราษฎร์และพระศาสนาไม่ให้เกิดกระทบกระเทือน เลือกลงพระหัตถ์ประนีประนอม แต่รักษาพระอิศริยยศอิศริยยศศักดิ์ไว้ได้จนสิ้นรัชกาล⁵

ขัตติยนารีเป็นแม่ทัพ ขัตติยนารีเป็นกำลังสำคัญช่วยเหลือกษัตริย์ทำสงคราม กรณีที่โดดเด่นมาก มีสามกรณี กรณีแรกคือ พระมารดาของพระเจ้าติโลกราช (ยังไม่ทราบพระนาม) ได้ช่วยพระเจ้าติโลกราช ขยายอำนาจไปสู่ดินแดนล้านนาทางด้านตะวันออก ซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของสุโขทัยมาก่อน การขยายอำนาจ ครอบครองล้านนาตะวันออกเป็นเรื่องยาก จึงใช้เวลาไม่น้อย ตามประวัติศาสตร์อาณาจักรล้านนาขยายอำนาจ ออกไปสู่ล้านนาตะวันออก ในสมัยพระญาคำฟู เริ่มจากการยึดเมืองพะเยาสำเร็จ แล้วยกทัพไปตีเมืองแพร่ กองทัพเชียงใหม่พ่ายแพ้ สะท้อนความเข้มแข็งของเมืองแพร่ ครั้นในสมัยพระเจ้าติโลกราช เป็นยุคที่อาณาจักร ล้านนามีความเข้มแข็งที่สุดได้ขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง ดินแดนล้านนาด้านตะวันออกเป็นอีกเขตหนึ่ง ที่สามารถเข้าครอบครองสำเร็จ

พระเจ้าติโลกราชยกทัพไปตีเมืองน่านและเมืองแพร่ โดยให้มหาเทวีซึ่งเป็นพระราชมารดา เข้าตีเมืองแพร่ ส่วนพระองค์ยกทัพไปตีเมืองน่าน ใน พ.ศ. 1982 มหาเทวีในฐานะแม่ทัพได้ล้อมเมืองแพร่ไว้ ฝ่ายท้าวแม่่นคุณ เจ้าเมืองแพร่ไม่ยอมสวามิภักดิ์ มหาเทวีได้สั่งให้กองทัพเชียงใหม่ยิงปืนใหญ่เข้าไปในเมืองแพร่ ในที่สุดท้าวแม่่นคุณ ยอมแพ้ นำข้าวของออกมาถวายแด่มหาเทวี มหาเทวีให้ท้าวแม่่นคุณปกครองเมืองต่อไป ส่วนพระเจ้าติโลกราช ใช้เวลาตีเมืองน่านยาวนานกว่าเมืองแพร่ คือต่อเวลาออกไปถึง 6 ปี จึงตีเมืองน่านสำเร็จ⁶

ดังที่กล่าวมา มหาเทวี ได้ช่วยโอรสทำสงครามขยายอำนาจ ในลักษณะทำงานร่วมกัน มหาเทวีจึงมีส่วนสร้างความเข้มแข็ง มีความเป็นไปได้ว่า ขัตติยนารีในสมัยโบราณ อาจได้เรียนรูวิชาการทำสงครามและ

¹ ฮันส์ เพนธ์. (2519). คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่. หน้า 101.

² ประชุมศิลาจารึก ภาค 3. (2508). หน้า 211.

³ ชมรมล้านนาคดีเชียงใหม่. (2533). รวมบทความ. ล้านนาคดีสัญจร : ตามรอยโคลงมันทรารบเชียงใหม่. หน้า 180-192.

⁴ พระยาประชาภิจักรจักษ์. (2516). พงศาวดารโยนก. หน้า. 340.

⁵ สุนทร ชุตินธรานนท์. (2547). พระวิสุทธิเทวี กษัตริย์แห่งล้านนาใน ขัตติยานีศรีล้านนา. หน้า 71.

⁶ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (2538). ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับ เชียงใหม่ 700 ปี หน้า. 65.

การใช้อาวุธ และยอมมีชัตติยนารีบางคนที่ได้ฝึกฝนจนเก่งกาจ ดังพบภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหนองบัว อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ศิลปินวาดตามวรรณกรรมเรื่องจันทมาตชาดก เป็นภาพทำสงครามบนหลังช้าง ระหว่างเจ้าหญิงและเจ้าชาย ภาพนั้นแสดงความสามารถของเจ้าหญิงที่เก่งกล้าเหนือกว่าเจ้านาย โดยใช้มือสองข้างถือดาบคู่ ยืนบนหลังช้าง แล้วกระโดดขึ้นไปเหยียบอยู่บนหัวช้างของศัตรูได้ด้วย¹ แม้ว่าความเก่งกล้าสามารถขนาดนั้นดูผิดปกติ แต่ก็สะท้อนความสามารถของชัตติยนารี

นอกจากชัตติยนารีออกรบฆ่าศึกแล้ว ยังมีกรณีที่สองคือ “นางเมือง” หรือ ภริยาของเจ้าเมือง ในสมัยพระเจ้าติโลกราชได้ออกรบกับข้าศึกด้วย ดังปรากฏในตำนานพระธาตุจุมพิตนคร ได้เล่าถึง “ราชาพระญาไต” (คงหมายถึงกษัตริย์อยุธยา) นำกองทัพมารบเมืองลำปาง ขณะนั้นเจ้าเมืองลำปางไม่อยู่ นางเมืองซึ่งกำลังตั้งครรถ์ออกรบ โดยสวมเสื้อเกราะและขึ้นขี่ช้าง นางนำกองทัพเข้าต่อสู้ พร้อมกับส่งเสียงดนตรีดังลั่นและตีฆ้องให้ตลบและโห่ร้องว่ากองทัพกษัตริย์มาทันแล้ว การรบครั้งนั้น นางเมืองสามารถไล่ตีข้าศึกแตกพ่าย ข้าศึกถอยหนีตกน้ำมากมายนัก ภายหลังบริเวณที่ข้าศึกถูกตีตกน้ำ “แม่วัง” ได้ชื่อว่า มหาสนุก เพราะการรบครั้งนั้นสนุกมาก²

เจ้าศรีอินชา เป็นกรณีที่สาม เป็นน้องสาวของพระเจ้ากาวิละ สมรสกับเจ้าพระยาสุรสีห์ เมื่อครั้งกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2317 เกิดชอบพอกัน ได้สู้รบกับเจ้าฟ้าชายแก้ว เป็นพระบิดา โดยความเห็นชอบของพี่น้องเจ้าเจ็ดตน ก็เพื่อความสัมพันธ์ต่อไปภายหน้า ราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนจึงมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรี สองพี่น้องซึ่งภายหลังได้สถาปนาราชวงศ์จักรี โดยเจ้าศรีอินชามีส่วนสนับสนุนให้กลุ่มของพระสวามีกระทำรัฐประหารสำเร็จ

เหตุการณ์ในช่วงปลายสมัยกรุงธนบุรี เกิดจลาจลด้วยเหตุแย่งชิงอำนาจกัน โดยฝ่ายพระยาสุรสีห์

¹ ประยูร อุลุชาฎะ. (2529). *วัดภูมินทร์และวัดหนองบัว*. หน้า. 106-107.

² สรัสวดี อ๋องสกุล. (2558). *พินิจตำนานลำปาง*. หน้า. 87.

ยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรีสำเร็จ ขณะที่เจ้าพระยาจักรีทำที่ยกทัพไปรบกับพม่า โดยฝ่ายหลังได้อำศัยเครื่องญาติและขุนนางผู้ภักดี จัดตั้งกองทัพ มีการสู้รบกันกลางเมืองธนบุรี ระหว่างพระยาสุรศักดิ์และพระยาสุรียอภัย (หลานชายเจ้าพระยาจักรีต่อมาเป็นวังหลัง) ฝ่ายทัพของพระยาสุรียอภัยถูกโจมตีอย่างรวดเร็วโดยไม่รู้ตัว ซึ่งเกือบจะได้ผล เมื่อฝ่ายกรมขุนนุรักษ์สงครามจุดไฟขึ้นเพื่อเผาทัพของพระยาสุรียอภัย¹ เมื่อพระยาสุรียอภัยเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ เจ้าศรีอโนชาเป็นผู้กอบกู้สถานการณ์ที่จวนเจียนจะเสียที่อยู่แล้ว โดยนำกองทัพมอญเป็นทัพเรือตีกระหนาบหนุนจนประสบผลสำเร็จ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับ เชียงใหม่ 700 ปี หน้า 118 กล่าวว่า “เจ้าครอกศรีอโนชาหงายเมืองได้ไว้แล้ว ใช้ไฟเชิญเอาเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์² องค์พี่น้องเข้ามาผ่านพิภพขึ้นเสวยราช” โดยสรุป เจ้าศรีอโนชาทำหน้าที่เป็นแม่ทัพ คอยดูสถานการณ์การสู้รบเมื่อเห็นเสียท่าจะพ่ายแพ้ จึงยกกองทัพเรือข้ามแม่น้ำจากฝั่งตะวันออกไปรบฝั่งธนบุรีด้านตะวันตก จนฝ่ายกรมขุนนุรักษ์สงครามแตกพ่ายไป

นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีนโยบายจะทำรัฐประหาร โดยไม่ใช้วิธีการแย่งชิงอำนาจโดยจับกุมเข้าปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินเสียแล้วยึดอำนาจไว้ในมือ หากแต่ว่า พระองค์มีพระราชประสงค์จะให้มีการไต่สวนความผิดของพระเจ้ากรุงธนบุรีตามกระบวนการชำระความในมาตรฐานของราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา แล้วจึงมีมติจากเหล่าขุนนางให้ประหารชีวิตผู้ผิดตามกระบิลเมือง ด้วยเหตุนี้ การแย่งชิงราชสมบัติของเจ้าพระยาจักรี จึงถูกทำนองคลองธรรม เป็นการสร้างสิทธิธรรมแก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่³ เจ้าศรีอโนชาคือผู้ที่ช่วยให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้นครองราชย์อย่างมีความชอบธรรม เจ้าศรีอโนชาย่อมได้รับความดีความชอบ และเป็นการสร้างสายสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนและราชวงศ์จักรี

บทบาทด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

ขัตติยนารีมีบทบาทด้านนี้เด่นชัดยิ่ง ด้วยความเชื่อในพระพุทธศาสนา กำหนดให้ผู้หญิงมีสถานภาพต่ำกว่าชาย ด้วยเชื่อว่า สาเหตุที่เกิดเป็นผู้หญิง เพราะชาติก่อนทำบุญมาน้อย ต้องเกิดมาเป็นผู้หญิง ดังนั้น ผู้หญิงต้องทำบุญให้มาก เพื่อจะได้ส่งสมบุญในชาติหน้าจะไปเกิดเป็นผู้ชาย การเป็นผู้ชายย่อมมีโอกาสได้บวชเรียนในพระพุทธศาสนา และปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา อิทธิพลของพระพุทธศาสนาเป็นผลต่อความเชื่อที่ว่า สตรีมีฐานะต่ำต้อย จะต้องทำบุญเป็นประจำและทำบุญให้มากกว่าผู้ชาย (เพราะมีบุญน้อยกว่า) ความเชื่อในพระพุทธศาสนาทำให้ผู้หญิงยอมรับฐานะของตน โดยยอมจำกัดบทบาทในฐานะผู้ปกครองรัฐ ปล่อยให้ผู้ชายเป็นผู้นำทางการเมืองการปกครองและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา ในพื้นที่สาธารณะจึงเป็นเรื่องผู้ชาย ส่วนผู้หญิงมีบทบาทในครอบครัว ดูแลลูกและปรนนิบัติสามี โลกของผู้หญิงจึงอยู่ในครอบครัว³ ผู้หญิงเป็นฝ่ายสนับสนุนผู้ชายและยอมรับให้ผู้ชายมีฐานะเหนือกว่า สังคมล้านนาจึงเป็นสังคมที่ชายเป็นใหญ่

ขัตติยนารีล้านนา เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาที่เข้มแข็ง พบหลักฐานจำนวนมากในตำนานและจารึก ซึ่งกล่าวถึงการทำบุญ การสร้างวัด สร้างพระพุทธรูป อุทิศคนและที่ดิน ให้วัดและมักกระทำบุญร่วมกับภักษัตริย์ ซึ่งเป็นการสนับสนุนภักษัตริย์ให้ส่งสมบุญบารมีให้มากยิ่งขึ้น เพื่อสร้างความชอบธรรมในฐานะ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2557). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. หน้า. 495,499.

² *แหล่งเดิม*. หน้า. 495.

³ อติศร ศักดิ์สูง. (2539). *สตรีในสังคมเชียงใหม่สมัยวงศ์เจ้าเจ็ดเจ็ดตน พ.ศ. 2339 - 2476*. หน้า. 49-54.

เป็นธรรมราชา หรือ พระราชาผู้ทรงธรรม เชื่อกันว่า กษัตริย์คือ ผู้มีบุญบารมีสูงสุดในอาณาจักร ฝ่ายกษัตริย์ก็ยอมรับบทบาทด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของขัตติยนารี ดังพบหลักฐานกษัตริย์ให้พระมหาเทวีออกคำสั่งแทนพระองค์ในทางพระพุทธศาสนาได้ อย่างเช่น การขออนุญาตสร้างวัดพระแก้วและวัดพระคำที่เมืองเชียงแสน ปรากฏว่า พระญากือนาประจวบ ได้ขอให้มหาเทวีปฏิบัติหน้าที่แทน¹ และมีหลักฐานแสดงว่ามหาเทวีทำหน้าที่เป็นหัวหน้าหน่วยการกุศล “พระมหाराชเทวีเจ้า เจ้าหน่วย นางตนแม่ เทศนาแก่เจ้าพวก (มงคล) ว่าหื้อ ผังสีมาวัดพระเกิด หนบางนาแก้ว 10 ข้าว”²

ในบางกรณี มหาเทวีใช้อำนาจตามลำพัง โดยไม่ผ่านทางกษัตริย์ผู้เป็นโอรส เช่น มหาเทวีให้ขุนนางนำคำสั่งมาให้นางเมืองพะเยา คือภรรยาเจ้าเมืองพะเยา ให้ถวายผู้คนให้เป็นข้าวัดตอนนครามในเมืองพะเยา³ กรณีนี้ แสดงถึงบทบาทของสตรีที่ทำบุญได้เอง โดยไม่ต้องผ่านกษัตริย์และเจ้าเมืองซึ่งเป็นบุรุษ ทั้งที่การอุทิศคนให้แก่วัดนั้น บ้านเมืองย่อมเสียกำลังคน เข้าใจว่า หากเป็นเรื่อง “บุญ” แล้วคงไม่มีข้อขัดข้อง และมหาเทวี (พระมารดาของพระญาแก้ว) มีคำสั่งให้เจ้าเมืองพะเยา ตรวจสอบการถวายที่ดิน ข้าววัด และผลประโยชน์ต่างๆ ให้แก่วัดพระคำ ให้ครบตามจำนวน ซึ่งเท่ากับสมัยพระญาสามฝั่งแกน⁴

มหาเทวีและกษัตริย์ร่วมกันทำบุญ พบหลักฐานศิลาจารึก ส่วนใหญ่อยู่ในสมัยพระญาแก้ว กล่าวถึงบทบาทของกษัตริย์และมหาเทวีสร้างวัด และอุทิศ คน ที่ดิน และผลประโยชน์ต่างๆ ให้แก่วัด จารึกนี้ได้ปฏิบัติสืบต่อมา ดังพบในตำนานพระธาตุจอมทอง กล่าวถึง สมัยพระญาเมกุ กษัตริย์และมหาเทวีได้นิมนต์พระบรมธาตุจอมทองเข้าไปในเมืองเชียงใหม่ และกัลปนาอุทิศคนเป็นข้าวัด พร้อมกับที่ดินและผลประโยชน์ โดยสั่งเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้ง 4 คือ พญาแสนหลวง พญาสามล้าน พญาจำบ้าน และพญาเด็กชาย ให้ปฏิบัติ⁵

บทบาทการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของขัตติยนารี แสดงถึงความศรัทธาอย่างยิ่งและมีส่วนชี้ให้เห็นอำนาจของสตรีชั้นสูงที่ผ่านทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเจ้านายบุรุษก็ยอมรับความเชื่อว่าสตรีต้องทำบุญให้มาก จึงให้โอกาสทำบุญอย่างเต็มที่ ดังนั้น เมื่อพิจารณาค่าใช้จ่ายการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในล้านนาแล้ว พบมูลค่างานศรัทธา ตัวอย่างเช่น

“...คำขึ้นพระธาตุหริภุญชัย พระเมืองลภูมิ แก้วแสน ห้าหมื่น ห้าพัน ห้าร้อย แปรสิบเอ็ดคำ มหาเทวีมีแปดแสน ห้าหมื่น ห้าพัน แปรร้อยคำ แม่ท้าวหอมกุดมีแปดหมื่น เจ็ดร้อย เจ็ดสิบสามคำ แม่เลี้ยงอ้ายเลี้ยงน้อยสามมี พันแก้วร้อย สี่บาทซีกคำ ท้าวเชียงงามมี พันสี่ร้อยสามบาท”⁶

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน ประชุมพงศาวดาร ฉบับราชบุรุษ ภาคที่ 4*. หน้า. 27.

² สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2542). *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*. หน้า. 204.

³ สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2538). *ประชุมจารึกเมืองพะเยา*. หน้า.53-55.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้า. 175-181.

⁵ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. คัมภีร์โบลาน ตำนานจอมทอง. รหัสไมโครฟิล์ม 82 112 01L 067 - 067 วัดบ้านกลาง ตำบลยุหว่า อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 1 ผูก มี 83 หน้าลาน. และสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คัมภีร์โบลาน ตำนานจอมทอง. รหัสไมโครฟิล์ม

85 142 11L 153 - 154 วัดดอนชัยมงคล ตำบลแม่ตืน อำเภอมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 1 ผูก มี 95 หน้าลาน.

⁶ *ตำนานพระธาตุหริภุญชัย*. (2505). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพิจิตรโอสถ (รอด สุนันตานนท์). หน้า. 25.

ตอนสอง บทบาทขัตติยานารี หรือ สตรีสูงศักดิ์ ในยุคใหม่

ในช่วงยุคใหม่ สถานภาพของล้านนาเปลี่ยนแปลงไป เมื่อรวมล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยามประเทศ บทบาทของเจ้านายสตรีผู้สูงศักดิ์ถูกปรับให้เหมาะสมกับบริบททางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะระยะเปลี่ยนผ่านจากยุคจารีตสู่ยุคใหม่ซึ่งยังมีร่องรอยเดิมของความเป็นล้านนา ขัตติยานารีในช่วงนั้น ได้ฝังงวี่ซึ่งอำนาจทางการเมืองในช่วงสุดท้าย

บทบาทด้านการเมือง

ขัตติยานารีร่วมสร้างเครือข่ายความเป็นญาติ แนวคิดของรัฐโบราณที่สร้างสายสัมพันธ์ โดยกษัตริย์สมรสกับเจ้าหญิงต่างเมือง ยังมีการใช้จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นระหว่างเมืองประเทศราชล้านนาเชียงใหม่กับสยาม สถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นสยามได้ขยายอำนาจมาสู่เชียงใหม่ ด้วยมีเงื่อนไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาติตะวันตกทั้งในกิจการทำป่าไม้และพื้นที่ชายแดน ดึงให้สยามต้องเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยการทำสัญญาเชียงใหม่สองฉบับ พ.ศ.2416 และพ.ศ.2426 นำสังเกตว่า สัญญาสองฉบับนั้น มีความสัมพันธ์กับการรับเจ้าหญิงล้านนาสององค์ เจ้าหญิงองค์แรก เจ้าจอมมารดาทิพเกสรลงไป พ.ศ.2419 หลังสัญญาเชียงใหม่ฉบับแรก ซึ่งรัฐบาลสยามได้ส่งข้าหลวงมาประจำการที่เชียงใหม่ พ.ศ.2417 ส่วนเจ้าหญิงองค์ที่สอง พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ส่งหลังสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่สอง โดยพ.ศ.2427 เมื่อรัฐบาลสยามปฏิรูปการปกครองอย่างจริงจัง โดยส่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรขึ้นมามีจัดการปกครอง ในคราวนั้นได้ส่งของพระราชทานหมั้นเจ้าดารารัศมี ซึ่งต่อมา พ.ศ.2429 ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน

เจ้าจอมมารดาทิพเกสร เจ้าหญิงเชียงใหม่องค์แรก เป็นธิดาของเจ้าสุริยะและเจ้าสุวรรณา เข้ารับราชการฝ่ายใน พ.ศ.2419 ครั้นถึง พ.ศ.2429 ก็จำหนาย เป็นเวลา 10 ปี ใน พ.ศ.2427 ประสูติพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ หรือ ปรินส์ดิลก พระราชโอรสองค์ที่ 44 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ เป็นเจ้านายพระองค์แรกที่สำเร็จดุขุฎิบัณฑิตทางเศรษฐศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยทือบิงเงน ประเทศเยอรมัน กลับมารับราชการ ใน ปี พ.ศ.2450 ในกระทรวงมหาดไทย ตำแหน่งสุดท้าย เป็นเจ้ากรมพลม้า (กรมการปกครอง) สมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าต่างกรมว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรควิสิยนรบดี แต่ทรงกรมได้ไม่นานก็ทรงกระทำอัตวินิบาตกรรม ใน ปีพ.ศ.2455 ขณะมีพระชนมายุเพียง 28 ชันษา หลังการอนิจกรรมของเจ้าจอมมารดาทิพเกสร 10 ปี¹

เจ้าจอมมารดาทิพเกสรรับราชการฝ่ายใน 10 ปี ก็ออกจากรับราชการฝ่ายใน ใช้ชีวิตต่อมาอีก 16 ปี ก็นิจกรรม ในชีวิตของเจ้าจอมมารดาท่านนี้ได้ทำกิจการค้าขายจนมีทรัพย์ มีหลักฐานในหนังสือกราบบังคมทูลของพระองค์เจ้าดิลกนพรัฐต่อพระเจ้าอยู่หัวว่า “ในส่วนที่เรียกสวนไร่นาของข้าพระพุทธเจ้าต่าง ๆ ซึ่งมารดาของข้าพระพุทธเจ้าได้สะสมไว้ โดยซื้อไว้บ้างรับจ่านาแลขาดไป แล้วก็ตกเป็นของข้าพระพุทธเจ้ามีอยู่หลายรายการด้วยกัน” โดยพระองค์เจ้าดิลกนพรัฐไม่มีพระกำลังพอที่จะดูแลมรดก จึงขอถวาย (ชาย) ให้แก่รัชกาลที่ 5 หลักฐานนี้ สะท้อนว่า เจ้าจอมมารดาทิพเกสรไม่ได้กระทำให้ตนเป็นเจ้าจอมมารดาที่คอยรับพระราชทาน แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ได้มีความอุตสาหะในการประกอบสัมมาอาชีพ โดยรับซื้อและรับจ่านองที่ดินจนมีมรดกตกทอดสู่พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ และจากการตรวจสอบของกระทรวงพระคลังข้างที่พบทรัพย์สินมรดกมีจำนวนมากพอสมควรคือ มีเงิน มีตึกแถว ที่สวนที่นาอีกหลายพันไร่ ซึ่งถวาย (ชาย) โดยพระราชทาน

¹ คมเนตร เศรษฐพัฒน์นิช.(2547). เจ้าจอมมารดาทิพเกสรใน ขัตติยานารีศรีล้านนา. หน้า 112.

เงินตอบแทน สำหรับปลูกสร้างวังเป็นจำนวนเงิน 80,000 บาท (1,000 ชั่ง) พระองค์เจ้าติลกนพรัฐได้นำเงินจำนวนนี้สร้างวังและซื้อเครื่องเรือน¹

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี (พ.ศ.2416-2476) เจ้าหญิงเชียงใหม่ได้เข้ารับราชการฝ่ายในองค์ต่อมา หลังจากเจ้าจอมมารดาทิพเกษรออก กรณีเจ้าดารารัศมี เป็นเจ้าหญิงสูงศักดิ์ เพราะเป็นพระธิดาของเจ้าหลวงเชียงใหม่ ได้รับเกียรติยศในตำแหน่งมเหสี โดยสถาปนาพระอิสริยยศเป็น พระราชชายา ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน พระราชชายามีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่านจากการปฏิรูปการปกครอง เริ่มตั้งแต่ประสูติในปี พ.ศ.2416 ปีที่มีการทำสัญญาเชียงใหม่ฉบับแรก และสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2476 วันที่คณะราษฎรประกาศยกเลิกมณฑลเทศาภิบาล สิริพระชนมายุ 60 ชันษา พระราชชายาย่อมเข้าใจสถานการณ์ทางการเมืองอันเป็นสภาวะที่ผนวกรวมล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยามประเทศ ทรงทำหน้าที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาเชียงใหม่ให้มีความราบรื่น

การศึกษาเกี่ยวกับพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทั้งพระประวัติและพระราชกรณียกิจด้านต่าง ๆ อันเป็นคุณประโยชน์ต่อแผ่นดินเกิดอย่างอเนกอนันต์ มีผู้ศึกษาไว้พอสมควรได้แก่ ด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา ด้านการเกษตร ด้านภาษาและวรรณกรรม ดนตรี นาฏศิลป์การละคร การสร้างภาพลักษณ์ผู้หญิงเหนือ และพระราชชายากับการสร้างประวัติศาสตร์ ดังปรากฏในหนังสือขัตติยานีศรีล้านนา²

ในที่นี้ ผู้เขียนขอเสนอสองประเด็น ประเด็นแรก ความเป็นขัตติยานีของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ประเด็นที่สอง ความเพียรพยายามขีดขวงศ์ตระกูลเจ้านายฝ่ายเหนืออย่างเต็มกำลัง

ประเด็น ความเป็นขัตติยานีของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี พินิจจากการใช้ชีวิตในราชสำนักสยาม ตั้งแต่ พ.ศ.2429 พระองค์อดทนอดกลั้นกับความยุ่งยาก จากเจ้าจอมต่างหน้าต่าง ๆ ด้วยขัตติยะ ทรงถวายความจงรักภักดี โดยปฏิบัติภารกิจในหน้าที่เจ้าจอม และเจ้าจอมมารดา (เมื่อประสูติพระธิดา) อย่างดียิ่ง ดังนั้นเมื่อเจ้าดาราราชขอลูกกลับมาเยี่ยมบ้านครั้งแรก ใน พ.ศ.2451 หลังจากถวายงานอย่างต่อเนื่อง 22 ปี ซึ่งสะท้อนความเป็นขัตติยานีได้ดียิ่ง ความดีความชอบดังกล่าว ได้รับการโปรดเกล้าสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น “พระราชชายา” (พ.ศ.2451) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเกียรติเต็มที่ ดังปรากฏกระบวนเสด็จอย่างยิ่งใหญ่ของพระราชชายา เจ้าดารารัศมีเมื่อครั้งกลับนครเชียงใหม่ และของพระราชทานระหว่างพ.ศ.2451-2452³ หลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พ.ศ.2453 พระราชชายายังประทับในตำหนักในพระราชวังสวนดุสิตต่อไป จนถึงพ.ศ.2457 ทรงทำหน้าที่ถือกราบบังคมทูลขอพระราชทานบรมราชาอนุญาตกลับเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 3 ธันวาคม 2457

สะท้อนสภาพความอึดอัดพระทัยของพระราชชายาฯ ที่ไม่สะดวกกับการใช้ชีวิตอยู่ในตำหนัก ประกอบกับพระสุขภาพ และการหมดภารกิจถวายงานพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เมื่อพินิจชีวิตของพระราชชายาฯ ทรงเป็นขัตติยานีโดยแท้

ประเด็น ความพากเพียรขีดขวงศ์ตระกูลเจ้านายฝ่ายเหนืออย่างเต็มกำลัง พระราชชายาย่อมตระหนักถึงอำนาจทางการเมืองเศรษฐกิจ และสังคมของเจ้านายถดถอยลง เห็นได้ชัดเจนจากพระราชกรณียกิจของพระองค์นั้น คือการสร้างสัญลักษณ์ของความเป็นเจ้าให้ปรากฏสืบต่อไป ดังพบ พระราชชายาฯ โปรดให้สร้างกุเจ้านายฝ่ายเหนือ ที่วัดสวนดอก เชียงใหม่ โดยรวบรวมอัฐิพระญาติผู้ใหญ่ ซึ่งอยู่ริมหน้าปิงมาไว้ที่วัดสวนดอก พ.ศ.2452 และโปรดให้สร้างกุของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ บนยอดตอยอินทนนท์

¹ แหล่งเดิม. หน้า 114-117.

² วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่. (2547). เล่มเดิม. หน้า. 124-251.

³ สมโชติ อ๋องสกุล. (2547). พระราชชายา เจ้าดารารัศมีกับการสร้างประวัติศาสตร์ใน ขัตติยานีศรีล้านนา. หน้า 238-239.

ในทางเศรษฐกิจเจ้านายมีรายได้ลดลง เนื่องจากไม่มีแรงงานไพร่ ไม่มีส่วย ไม่มีค่าเช่า และรายได้จากส่วนแบ่งค่าต่อไม้ก็เหลือน้อยลงทุกปี การรักษาสถานภาพของความเป็นเจ้ายากยิ่งนัก พระราชชายาฯ ทรงแก้ไขเพิ่มรายได้ โดยสร้างตลาดสด เพื่อให้เจ้านายเก็บค่าเช่า หลังจากพระราชชายาฯ ย้ายอัฐิพระประยูรญาติไปไว้วัดสวนดอกแล้ว พื้นที่บริเวณดังกล่าวในขณะนั้น เป็นทำเลเหมาะสมกับการสร้างศูนย์กลางการค้าของเมืองเชียงใหม่ จึงใช้บริเวณช่วงเมรุ มาปรับเป็นกาดหลวง หรือตลาดวโรรส ซึ่งเป็นตลาดใหญ่

นอกจากนั้น ก่อนพระราชชายาฯ จะสิ้นพระชนม์ ด้วยโรคปัสสาวะ (ปอด) ทรงจัดการมรดก โดยทำพินัยกรรม เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2476 ณ คும்รินแก้ว ก่อนสิ้นเพียง 11 วัน สารสำคัญในนั้น ระบุชื่อผู้จัดการมรดก ระบุชื่อตำแหน่ง ระบุตำแหน่งของที่ดิน และสิ่งปลูกสร้าง สंहาริมทรัพย์และอสังหาริมทรัพย์ ทั้งหมดระบุนามผู้รับมรดกชัดเจน นำสังเกต มีข้อความแจ่มแจ้งผู้รับผลประโยชน์จากค่าเช่าตลาดวโรรส ประกอบด้วยเจ้านายรุ่นหลาน สะท้อนความห่วงใยอย่างยิ่ง และที่สำคัญระบุให้นำค่าเช่าตลาดไปชำระหนี้ของพระราชชายาฯ เองด้วย เนื่องจากมีหลักฐานจากจดหมายเหตุแห่งชาติ กล่าวถึงพระราชชายาฯ กู้เงินเมื่อ พ.ศ.2466 ซึ่งต้องยอมรับว่า การดำรงสถานภาพของความเป็นเจ้ามีค่าใช้จ่ายไม่น้อย

ขัตติยานารีใช้อำนาจร่วมกับเจ้าหลวง ในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่ องค์ที่ 7 (พ.ศ.2416-2440) เจ้าเทพไกรสร หรือ แม่เจ้าทิพเกสร(พ.ศ.2383-2427 สิริพระชนมายุ 44 ปี) เป็นชายาผู้ทรงอำนาจยิ่ง ได้ครองเมืองเคียงคู่กับพระสวามี แม่เจ้าทิพเกสรมีชีวิตในช่วงล้านนากำลังเปลี่ยนผ่านจากยุคจารีตสู่ยุคใหม่ โลกของล้านนาเชียงใหม่ เริ่มได้รับผลกระทบจากรัฐบาลกลางกรุงเทพฯ ที่แทรกอำนาจลงมา ประกอบกับอิทธิพลทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมของชาติตะวันตกที่เข้ามาทำป่าไม้ เทคโนโลยีและความทันสมัย กำลังหลั่งไหลเข้ามา แม่เจ้าได้ปรับตัวการยอมรับความเปลี่ยนแปลง และนำพาบ้านเมืองด้วยความสามารถ อย่างไรก็ดี แม่เจ้ามีพระชนม์ชีพไม่ยืนยาว พระนางสิ้นไปก่อนเริ่มต้นการปฏิรูปเมืองประเทศราชล้านนา

แม่เจ้าทิพเกสร เป็นธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสฯ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 6 (พ.ศ.2399-2413) และแม่เจ้าอุษา มีพระชนิษฐาคือ เจ้าอุบลวรรณ เจ้านางสองพี่น้องมีบทบาทสูง องค์โตมีอำนาจทางด้านการเมืองสูงยิ่ง ส่วนองค์เล็ก มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทั้งสองมีชื่อเสียงในประวัติศาสตร์ล้านนา

แม่เจ้าทิพเกสร มีโอกาสเรียนรู้และมีประสบการณ์ทางการเมือง จากการเป็นพระธิดาของเจ้าหลวงผู้ทรงอำนาจ “เจ้าชีวิต้าว” มีพื้นที่ของอำนาจที่ส่งผ่านมาทั้งสายของพระบิดาคือ สายพระเจ้ากาวิละ และสายของพระมารดา คือสายพระยาช้างเผือกธรรมลังกา-พระเจ้ามโหตรประเทศ หากแม่เจ้าทิพเกสรเป็นเพศชายย่อมขึ้นครองเมืองเป็นเจ้าหลวงอย่างไม่ต้องสงสัย แต่พระเจ้ากาวิโลรสฯ ไม่มีโอรส มีธิดาสององค์ ซึ่งมีความใกล้ชิดและถ่ายทอดบุคลิกผู้ทรงอำนาจ มีความเด็ดขาดดุดัน แม่เจ้าทิพเกสรได้รับการเลี้ยงดูให้ห้รอบรู้กิจการบริหารบ้านเมืองเพื่อช่วยงาน การมีชีวิตที่ติดตามพระบิดา ได้รู้เห็นความเป็นไปของโลกภายนอก โดยมีโอกาสตามเสด็จพระบิดาลงไปเข้าเฝ้าเพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการที่กรุงเทพฯ ทุกสามปี

แม่เจ้าทิพเกสรได้ช่วยงานด้านการปกครองตั้งแต่เป็นพระธิดาของเจ้าหลวง จนกระทั่งมีพระชันษาใกล้ 30 ปี ซึ่งมีอายุที่สูงมากสำหรับสตรีในสมัยนั้น โดยทั่วไปเจ้าหญิงจะสมรส ขณะที่อายุไม่มากและมักถูกจำกัดสิทธิในการเลือกคู่ครองด้วยตนเอง โดยยอมรับอำนาจของบิดามารดาในการหาคู่ให้ กรณีแม่เจ้าทิพเกสร พระบิดาอนุญาตให้เจ้าหญิงเป็นฝ่ายเลือกพระสวามี แสดงอำนาจของสตรีที่เหนือกว่าบุรุษมาตั้งแต่เริ่มต้น โดยเลือกเจ้าอินทนนท์ (ประสูติ 2361) ซึ่งมีพระชนมายุมากกว่าพระนางถึง 22 ปี แม่เจ้าทิพเกสรอาจประทับใจที่เจ้าอินทนนท์เป็นบุคคลที่มีจิตใจเมตตา อ่อนโยน มีชื่อเสียงในจริยาวัตรที่นัมนวลและสุขุม¹

¹ ปลายอ้อ ทองสวัสดิ์. (2547). เจ้าทิพเกสร เจ้านางในรอยต่อแห่งยุคสมัยใน ขัตติยานีศรีล้านนา. หน้า 257.

เมื่อพินิจสายของเจ้าราชวงศ์อินทนนท์ เป็นบุตรของพระยาราชวงศ์มหาพรหมคำคง ซึ่งสืบมาจากสายเจ้าหลวงองค์ที่สาม (คำฝั้น) โดยสถานภาพของแม่เจ้าทิพเกสรนั้นเหนือกว่าพระสวามี งานสมรสของแม่เจ้าทิพเกสรและพ่อเจ้าอินทนนท์ โด่งดังมากในสังคมเมืองเชียงใหม่ เพราะมีค่าเล่าสืบต่อกันมา จนนักเดินทางชาวตะวันตกทราบ ได้บันทึกถึง เจ้าอินทนนท์ถูกกำหนดให้ไปบวชเพื่อล้างชีวิตเดิม เพราะมีเมียมาแล้วหลายคน พร้อมกับขจัดเมียเดิมทั้งหมดให้ไปหาสามีใหม่¹

หลังสมรสเจ้าอินทนนท์ ได้เลื่อนจากเจ้าบุรีรัตน์เป็นเจ้าอุปราชอินทนนท์ เมื่อพระเจ้ากาวิโลรสฯ ถึงแก่พิราลัย เจ้าอุปราชอินทนนท์ ราชบุตรเขยได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้ครองเมืองเชียงใหม่ (หลังยอมทำสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ.92 พ.ศ.2416)²

การร่วมกันครองเมืองเชียงใหม่ของแม่เจ้าทิพเกสรและพ่อเจ้าอินทวิชยานนท์ ระหว่าง พ.ศ. 2416-2427 โดยการบริหารบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจของแม่เจ้า ซึ่งเหนือกว่าพระสวามี และยังคงอำนาจเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ พระอนุชาต่างมารดาของพระสวามี แท้จริงแล้วแม่เจ้าทิพเกสรเป็นขัตติยนาารีที่สืบบทบาทมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิโลรสฯ เพราะได้ช่วยงานมาตั้งแต่แรกในฐานะพระธิดา และเป็นผู้เกี่ยวหนุนพระสวามี ขึ้นสู่อำนาจสูงสุด และดำรงตำแหน่งอย่างเป็นทางการ พระสวามียอมเกรงพระทัยอย่างไม่ต้องสงสัย การทำงานของแม่เจ้าทิพเกสรและพ่อเจ้าอินทวิชยานนท์ มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สะท้อนความสามารถของขัตติยนาารี หลักฐานร่วมสมัยคือ ศาสนาจารย์แดเนี่ยล แมคกิลวารี ดี.ดี. ผู้บุกเบิกเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเมืองเชียงใหม่ มีความสัมพันธ์อันดีกับแม่เจ้าทิพเกสรและพ่อเจ้าอินทวิชยานนท์ได้ เขียนถึง ทั้งสองพระองค์ว่า

“ในช่วงเวลาที่เรากำลังพูดถึงอยู่นี้ ฐานะสตรีเป็นที่ยอมรับในหน่วยงานของรัฐบาลด้วยเช่นกัน จึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า อิทธิพลของสตรีในทางดำเนินวิเทโศบายต่างๆ จึงเพิ่มทวีขึ้นอย่างมากมาตั้งแต่ครั้งเจ้าหลวงองค์ก่อนยังคงครองราชย์อยู่ ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ไม่มีพระราชโอรส จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่พระธิดากลายเป็นผู้ที่มีอำนาจ และยังได้รับการฝึกฝนให้เข้าใจถึงงานต่างๆ ของรัฐด้วย...พระธิดาองค์นี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงมเหสีเอกเท่านั้น แต่ทรงเป็นมเหสีเพียงพระองค์เดียวด้วย โดยกำเนิดแล้ว พระนางมียศสูงกว่าพระสวามี และทรงมีคุณลักษณะงามพร้อมเหมาะสมกับพระยศทุกประการ พระปรีชาสามารถของพระนางคือความฉลาดหลักแหลม ทรงมีความมุ่งมั่นที่อยู่ภายใต้ความเยือกเย็น ซึ่งช่วยให้พระนางพ้นจากข้อครหาทั้งปวง...พระนางมีสัญชาติญาณของผู้หญิงที่สุขุมในการตัดสินใจพระทัย ไม่ว่าจะเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย หรือแม้แต่การกระทำของพระบิดาเองก็ตามมักถูกพระนางทัดทานอยู่เสมอ แท้จริงแล้วความมุ่งมั่นในการดำเนินนโยบายอย่างบริสุทธิ์ใจของพระนางกับพระสวามีนั้น มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สืบเนื่องจากจิตใจอันอ่อนโยนของเจ้าหลวง ทำให้พระองค์มีผู้มาพึ่งพิงมากกว่าเจ้านายองค์ใดๆ ที่เชียงใหม่เคยมีมา”³

แม่เจ้าทิพเกสร มีแนวคิดอ่อนอ่อนผ่อนปรนกับนโยบายของรัฐบาลสยาม ทรงหยั่งรู้อำนาจสยามที่เหนือกว่าล้านนาเชียงใหม่ จึงไม่มีการแข็งขืนใดๆ แม้จะมีอำนาจที่สุดในแผ่นดินก็ตาม กลับปรับตามแนวทางสยาม เพื่อรักษาอำนาจ แม่เจ้าทิพเกสรมีโอกาสติดตามพระบิดาไปเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่มาพระชนมายุน้อยๆ จนเติบโตใหญ่ ย่อมทราบสถานการณ์ทางการเมืองโดยตลอด ดังพบ เจ้าหลวงอินทวิชยานนท์

¹ กฤษณา อโศกสิน. (2547). แม่เจ้าบัวเขียวใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. หน้า. 279-284.

² หจข.ร.5 ม.58/191 หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ.92.

³ แดเนี่ยล แมคกิลวารี ดี.ดี. (2560). *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*. แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตน์กุล หน้า. 163-164.

ยอมรับหนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ.92 (พ.ศ.2416) สัญญานี้คือ การยอมรับจะปฏิบัติตามแนวทางของรัฐบาลสยาม และจะไม่ปฏิเสธสนธิสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2416 ครั้นยอมรับแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าหลวงเชียงใหม่ ทั้งนี้ เพราะพระเจ้ากาวิโลรสฯ มีท่าทีที่สร้างความยุ่งยากต่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ดังเช่น การไม่ยอมรับการตัดสินคดีความป่าไม้ และใช้อำนาจสั่งประหารชีวิตผู้เปลี่ยนศาสนาเป็นคริสเตียน รัฐบาลกรุงเทพฯ ต้องเร่งจัดการแก้ไข โดยมีพระบรมราชโองการสั่งให้พระเจ้ากาวิโลรสฯ ยอมรับการเปลี่ยนศาสนาเป็นคริสเตียน

ใน พ.ศ.2416 นั้น นอกจากมีการทำสัญญาเชียงใหม่ ฉบับแรกแล้ว พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถูกปรับในคดีความป่าไม้ กับคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งฟ้องร้องกันคั่งค้างมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิโลรสฯ ต้องชดใช้ค่าปรับเป็นเงิน 466,015 รูปี ซึ่งไม่สามารถชดใช้ได้หมด รัฐบาลสยามจ่ายให้ก่อน โดยให้ผ่อนใช้ ความยุ่งยากที่เกิดขึ้นนั้น ทำให้เกี่ยวพันกับสยาม¹ น่าสังเกต เหตุการณ์ทั้งสองข้างต้น ไม่พบหลักฐานเอกสารกล่าวถึงแม่เจ้าทิพเกสร ผู้อยู่เบื้องหลัง

อย่างไรก็ดี แม่เจ้าทิพเกสร คงเห็นแนวโน้มที่สยามจะเข้ามามีอิทธิพลในเชียงใหม่ยิ่งขึ้น ทรงตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลง ได้ปรับตัวยอมรับวัฒนธรรมสยาม สะท้อนจากการไว้มงกุฏ และจัดพิธีโสกันต์ให้เจ้าดาราราชและความสนใจในศิลปะการแสดงละครพม่า และดนตรีไทย ได้จ้างครูจากกรุงเทพฯ ให้มาสอนในคุ้มหลวง โดยถ่ายทอดแก่เจ้านายบุตรหลานและจัดแสดงในโรงละคร² กล่าวได้ว่า แม่เจ้าทิพเกสรเป็นขัตติยนารีที่มีความเฉลียวฉลาด มีความรอบรู้และรู้จักประสานประโยชน์ สามารถปรับเข้ากับสถานการณ์

บทบาทด้านเศรษฐกิจและสังคม

ขัตติยนารีผู้มั่งคั่งทางการค้า เป็นเจ้าของอาณาจักรธุรกิจ มีบทบาทสำคัญทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเมืองเชียงใหม่ ทรงมีชื่อเสียงในสังคมชั้นสูงอย่างยิ่งคือ เจ้าอุบลวรรณ เป็นพระธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสฯ และแม่เจ้าอุษา เป็นพระชนิษฐาของแม่เจ้าเทพไกรสร หรือทิพเกสร ผู้มีอำนาจสูงสุดของเชียงใหม่ แม่เจ้าทิพเกสรและเจ้าอุบลวรรณ สองพี่น้องมีอายุใกล้เคียงกัน โดยเจ้าทิพเกสรประสูติ พ.ศ.2383 เจ้าอุบลวรรณประสูติ พ.ศ.2485 ห่างกันสองปี แม่เจ้าทิพเกสรพิราลัย พ.ศ.2427 เจ้าอุบลวรรณอภิเษกสมรสประมาณ พ.ศ.2429 สิริพระชนมายุ 44 ชันษา ทั้งสองเติบโตมาด้วยกัน ติดตามพระราชบิดาลงไปเข้าเฝ้าเพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่เยาว์วัยคือ 7 ชันษาและ 5 ชันษา³

โลกของเจ้าอุบลวรรณ ชีวิตของเจ้าอุบลวรรณอยู่ในโลกที่ทันสมัยที่สุดในยุคนั้น มีโอกาสได้เปิดโลกตั้งแต่ยังเยาว์ เพราะได้ลงไปกรุงเทพฯ หลายครั้ง แต่แต่ละครั้งคงนานหลายเดือน จนมีเวลาบูรณะวัดบุคคโล ซึ่งตั้งอยู่ริมหน้าเจ้าพระยาด่านฝั่งธนบุรี ทรงเป็นเจ้าศรัทธาหลักจนเปลี่ยนชื่อเป็นวัดอุบลวรรณ การลงไปกรุงเทพฯ ได้รับรู้เทคโนโลยีความทันสมัย สะท้อนจากการพบปะกับชาวตะวันตก และยังได้ถ่ายภาพในร้านสตูดิโอที่กรุงเทพฯ ผู้ที่ได้ถ่ายภาพในยุคแรกๆ รวบรวมห้าสิบปีที่แล้ว คือเจ้านายสำคัญสูงสุดของเชียงใหม่ แนนอนยอมมีภาพของเจ้าอุบลวรรณ เป็นภาพของสตรีสูงศักดิ์ มีใบหน้าสวย ท่วงท่างามสง่า ทรงอำนาจมีข้าทาสหมอบอยู่ข้างกาย และการได้ปะทะสังสรรค์กับชาวตะวันตกโดยเฉพาะกับหมอสอนศาสนา ทั้งที่กรุงเทพฯ และเชียงใหม่ พบว่า เจ้าอุบลวรรณมีมนุษยสัมพันธ์ดี ให้การต้อนรับชาวต่างชาติ พร้อมกับอำนวยความสะดวก

¹ สร้อยดี อ่องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. หน้า. 393.

² วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่. (2547). เล่มเดิม. หน้า. 138,159.

³ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. 2542. *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*. หน้า. 204.

ด้านต่างๆ ได้รับคำชื่นชม เป็นบุคคลที่มีชื่อเสียงของเมืองเชียงใหม่ มีชื่อปรากฏในบันทึกของชาวตะวันตก เช่น Carl Bock ,Daniel McGilvary,Holt S.Hallett, J.N. Cushing, S.C.Perkins.Archibald R.Colquhoun เป็นต้น จากหลักฐานชาวตะวันตกข้างต้นชี้ชัด เจ้าอุบลวรรณาเป็นเจ้าหญิงที่ฉลาดหลักแหลม สนใจข่าวสารจากโลกภายนอก มีความคิดก้าวหน้าทันสมัย รู้จักนำความคิดของชาวต่างชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ มีความเชื่อมั่นตนเองสูง เป็นตัวของตัวเอง รักความมีอิสระเสรี เลือกใช้ชีวิตส่วนตัวนอกกรอบจารีต

ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี (Volker Grabowsky) วิเคราะห์ว่า เจ้าอุบลวรรณา มีความรู้ทางศาสนาและปรัชญา และมีความรู้ทางภาษาอังกฤษดีพอสามารถสื่อสารกับชาวตะวันตกและชาวพม่า โดยไม่ต้องใช้ล่ามแปล สามารถเล่าเรื่องพระนางจามเทวี ได้อย่างน่าประทับใจ ฮอลท์ แอลเล็ท นักการคำชาวอเมริกัน ชนนานนาม เจ้าอุบลวรรณาว่า “นักประวัติศาสตร์แห่งราชวงศ์เชียงใหม่” และชาวตะวันตกผู้หนึ่ง ยกย่องเจ้าอุบลวรรณาว่า “เป็นบุคคลที่รู้เรื่องเมืองเชียงใหม่มากกว่าคนอื่น”¹

เจ้าอุบลวรรณา เจ้าหญิงผู้มั่งคั่ง เจ้าอุบลวรรณาในฐานะเป็นพระชนนีฐานของแม่เจ้าทิพเกสร ใช้อำนาจผ่านทางพระเชษฐภคินี และก่อนหน้านั้นพระนางใช้อำนาจผ่านทางพระบิดา ในสังคมบุรุษเป็นใหญ่ ได้กำหนดพื้นที่อำนาจอย่างเป็นทางการให้เป็นพื้นที่ของบุรุษ โดยรองรับด้วยตำแหน่งการเมืองระดับสูง ประจำเมืองห้าตำแหน่ง ประกอบด้วย เจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าบุรีรัตน์ เจ้าหญิงอุบลวรรณา ย่อมไม่มีตำแหน่งในระบบการเมือง แต่พระนางกลับทรงอำนาจยิ่งนัก โดยอาศัยความเป็นญาติ ผู้ใกล้ชิด และใช้ความเชื่อเป็นข้ออ้าง ยุทธวิธีคือ การเป็น “ม้าสี” หรือคนทรงของตระกูล อ้างว่า ผิบรรพชนไม่พอใจ ดังเช่น ไม่พอใจการผูกขาดต้มสุราของชาวจีน เพราะเจ้านางเป็นเจ้าของธุรกิจโรงเหล้า หรือ เมื่อครั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงจัดการปฏิรูปการปกครองที่เชียงใหม่ สภาพของท้องถิ่นเริ่มถดถอย ก็เกิดเหตุการณ์ผีหลายตนเข้าท่วมเมือง หนึ่งในนั้นคือ เจ้าอุบลวรรณา กล่าวได้ว่า เจ้านางได้ใช้อำนาจทางการเมืองปกป้องไม่ให้ธุรกิจของตนได้รับความกระทบกระเทือน ทั้งยังพยายามต่อต้านอำนาจของรัฐบาลกรุงเทพฯ ซึ่งมีแนวโน้มจะลิดรอนท้องถิ่น

ในฐานะนักธุรกิจคนสำคัญของเชียงใหม่ เจ้าอุบลวรรณา มีหัวก้าวหน้า คงเป็นผลของการที่ติดต่อกับพ่อค้าไม้ชาวตะวันตก ทำให้รับรู้ข่าวสารความเคลื่อนไหวทางการค้า โดยเฉพาะไม้สักเป็นแหล่งรายได้หลักของเจ้านาย พบคำบอกเล่าของเจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนี ผู้สืบเชื้อสายจากเจ้าอุบลวรรณา มีความตอนหนึ่งว่า “เจ้าอุบลวรรณา ขอพระเจ้ากาวิโลรสฯ ซื้อป่าไม้ภาคเหนือบางจังหวัด ตั้งแต่เชียงใหม่ไปจดแดนพม่า และจังหวัดแม่ฮ่องสอน มาเป็นของท่าน และให้ฝรั่งเข้าไปทำ เพราะฉะนั้น ณ เชียงใหม่ สายพระเจ้ากาวิโลรสฯ จึงได้รับค่าตอบแทนไม่มากกว่า สายอื่น”

ความมั่งคั่งของเจ้าอุบลวรรณา พิจารณาได้จากจำนวนข้า หรือทาส ซึ่งเจ้านางท่านนี้ มีมากเป็นอันดับสาม รองจากเจ้าหลวง และเจ้าอุปราช กล่าวคือ เจ้าหลวงเชียงใหม่ (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) มีข้า 1,500 คน เจ้าอุปราชมี 1,000 คน เจ้าอุบลวรรณา มี 800 คน สำหรับเจ้านายคนอื่นมีข้าประมาณ 70-100 คน เป็นอย่างมาก การมีข้า หรือทาส หมายถึง มีการมีหลักทรัพย์ หรือทรัพย์สิน เนื่องจากข้าเป็นแรงงานสำหรับให้เข้าในการประกอบธุรกิจต่างๆ ซึ่งในสมัยนั้น จำเป็นต้องพึ่งพาแรงงานมนุษย์ ดังนั้น การเป็นเจ้าของข้าจำนวนมากน้อยเท่าใด ย่อมหมายถึง สถานภาพทางเศรษฐกิจ

¹ ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี (Volker Grabowsky). (2547). เจ้าอุบลวรรณาใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. หน้า 271.

ธุรกิจของเจ้าอุบลวรรณา มีหลายประเภทกว้างขวางยิ่ง เสมือนอาณาจักรทางการค้า/บริษัท ตามที่กล่าวมาแล้ว คือ การทำธุรกิจโรงเหล้า ธุรกิจค่าเช่าป่าไม้ ธุรกิจให้เช่าแรงงานช้าง นอกจากนี้ ยังประกอบธุรกิจการค้าทางไกล ธุรกิจโรงงานทอผ้า โรงงานแกะสลัก โรงงานเครื่องเงิน¹ เจ้านางเป็นเจ้าของที่ดิน และช่างงานจำนวนมาก กล่าวได้ว่า เจ้าอุบลวรรณาเป็นเจ้าหญิงนักการค้า เจ้านางประสบความสำเร็จทางธุรกิจ มีความมั่งคั่งในระดับต้นๆ ของเมืองเชียงใหม่

กล่าวส่งท้าย ขัตติยนารีล้านนาสลายลง ตามนโยบายของรัฐบาลสยาม เช่นเดียวกับเจ้านายบุรุษสตรีสูงศักดิ์ซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้านายฝ่ายเหนือ แม้ขาดพื้นที่อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ แต่มีบางส่วนยังดำรงพื้นที่ทางสังคม โดยบำเพ็ญประโยชน์ต่อสาธารณะ และได้รับเกียรติในฐานะเจ้านายฝ่ายเหนือ

ขัตติยนารีล้านนามีบทบาทอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ ช่วงเวลาที่มีบทบาทอย่างยาวนานประมาณ 700 ปี (เว้นช่วงพม่าปกครองกว่า 200ปี) จากยุคสร้างบ้านแปลงเมืองสู่ยุคใหม่ ในยุคจารีต ล้านนาเป็นศูนย์อำนาจ แม้หลักการของสังคมบุรุษนั้นเป็นใหญ่ กำหนดให้เจ้านายบุรุษมีตำแหน่งอย่างเป็นทางการ ส่วนเจ้านายสตรี หรือขัตติยนารี สังคมกำหนดให้ “เล่น” อยู่เบื้องหลัง แต่ด้วยความสามารถของขัตติยนารี ทำให้เข้ามาสนับสนุนเจ้าบุรุษอย่างเข้มแข็ง ในภารกิจต่างๆ เช่น เป็นเจ้าเมือง เป็นผู้สำเร็จราชการเป็นกษัตริย์ รวมทั้งเป็นแม่ทัพ ซึ่งควรเป็นภารกิจของบุรุษ ในช่วงสมัยใหม่ ซึ่งเป็นรอยต่อกำลังเปลี่ยนผ่านจากความเป็นจารีตเดิมของล้านนา สู่รัฐอำนาจรวมศูนย์ ขัตติยนารีล้านนาเชียงใหม่อย่างน้อยสามพระองค์ มีทั้งความอดทนอดกลั้น อารังไว้ซึ่งเกียรติยศแห่งเจ้าหญิงเชียงใหม่ ทรงยอมรับกับสถานการณ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจที่ถดถอย หยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลงอย่างมีสติปัญญา

ผลงานชิ้นนี้ พินิจในมุมมองบทบาทของขัตติยนารีเท่านั้น หากมีการศึกษาบทบาทสตรีสามัญชนล้านนา นับจากอดีตสู่ปัจจุบัน ย่อมจะเติมเต็มเติมภาพรวมของสตรีล้านนาให้บริบูรณ์ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนมีความเห็นว่าเป็นสตรีล้านนานั้น ย่อมมีอัตลักษณ์แตกต่างกับภูมิภาคอื่น ดังข้อสรุปของลิลเลียน เจ.เคอร์ทิส (Lillian J.Curtis) หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน² ที่ว่า

“ส่วนผู้หญิงคนเมืองนั้น เธอขยันพากเพียรและเฉลียวฉลาดมากกว่าผู้ชาย เธอสามารถควบคุมสามีของตน และมีสิทธิ์ที่จะขับไล่สามีตามใจชอบ”

ก. เอกสาร (ตัวเขียน)

ทจช.ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร จ.ศ.1246.

ทจช.ร.5 ม.58/191 หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ.92.

ทวญ. เลขที่ 001.2/14 ตำนานลานนาไทย เมืองเงินยาง หรือ เชียงแสน.

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คัมภีร์โบราณ ตำนานจอมทอง รหัสไมโครฟิล์ม

82 112 01L 067 – 067 วัดบ้านกลาง ตำบลยุหว่า อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 1 ผูก มี 83 หน้าลาน.

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คัมภีร์โบราณ ตำนานจอมทอง รหัสไมโครฟิล์ม

85 142 11L 153 – 154 วัดดอนชัยมงคล ตำบลแม่ตืน อำเภอมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 1 ผูก มี 95 หน้าลาน.

¹ แหล่งเดิม. หน้า 273.

² แหล่งเดิม. หน้า 268.

ข. ภาษาไทย

กฤษณา อโศกสิน. (2547). แม่เจ้าบัวเขียวใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ. คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี เชียงใหม่ : โรงพิมพ์เมือง*.

คมเนตร เชษฐพัฒน์พานิช. (2547). เจ้าจอมมารดาทิพเกสรใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ.

ชมรมล้านนาคดีเชียงใหม่. (2533) รวมบทความ. *ล้านนาคดีสัญจร : ตามรอยโคลงมันทรารบเชียงใหม่ (อัตสำเนา)*.

แดเนี่ยล แมคคิกลวาร์ ดี.ดี. (2560). *คนดีศรีเชียงใหม่และกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*. แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: บริษัท อินเตอร์ พับลิชชิ่ง เอ็นเตอร์ไพรส์จำกัด.

ตำนานพระธาตุหริภุญชัย. (2505) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพิจิตรโอสถ (รอด สุตันตานนท์) 29 พฤษภาคม.

ตำนานพระบรมธาตุจอมทอง. (2494) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 พ.ศ. 2494 โดยวัดพระธาตุศรีจอมทอง อำเภอจอมทอง นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2557). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: มติชน.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 3. (2508). พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4. (2513). พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

ประยูร อุสุชาภูงะ. (2529). *วัดภูมินทร์และวัดหนองบัว*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

ปลาย้อ ทองสวัสดิ์. (2547). เจ้าทิพเกสร เจ้านางในรอยต่อแห่งยุคสมัยใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ.

พระยาประชาภิจักรจักร. (2516). *พงศาวดารโยนก*. พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

พระรัตนปัญญาเถระ. (2517). *ชินกาลมาลีปกรณ์* ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร แปลพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร 20 เมษายน.

ฟอลเกอร์ กราบอฟสกี (Volker Grabowsky). (2547). เจ้าอุบลวรรณใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ.

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. (2519) (1). *คำสอนพระยามังราย ภาคปริวรรต ลำดับที่ 11 คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (อัตสำเนา)*.

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. 2519 (1). *ตำนานมูลศาสนา ฉบับวัดป่าแดง ภาคปริวรรตลำดับที่ 9 คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (อัตสำเนา)*.

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. 2518. *ราชวงศ์พื้นเมืองเชียงใหม่ ภาคปริวรรต ลำดับที่ 4 คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (อัตสำเนา)*.

โยชิยุกิ มาซุฮาระ. (2547). “ระบบเครือญาติกับการถ่ายทอดศิลปวัฒนธรรม กรณีอภิเชกสมรสระหว่าง เจ้าหญิงยอดคำทิพย์แห่งล้านนากับพระเจ้าโพธิสาลราชแห่งล้านช้าง” ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ.

วงศ์จันทร์ คชเสนี. (2540). *บันทึกจากความทรงจำ*. หนังสืออนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพเจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนี 29 ตุลาคม 2540.

วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่. บรรณาธิการ. (2547). *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินรราชดำริอนุรักษฝ่ายเหนือ.

- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2539). *ป่าไปสี่ฟุ – ป่าไปห้าเตี้ยน*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทย ในเอกสารภาษาจีน สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- สมโชค อ่องสกุล. (2547). พระราชชายา เจ้าดารารัศมีกับการสร้างประวัติศาสตร์. ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินวัตราชดำริอนุรักษ์ฝ่ายเหนือ.
- สร้อยดี อ่องสกุล. (2547). บทบาททางการเมืองของพระมหาเทวีจิระประภา กษัตริย์พระองค์แรกแห่งราชวงศ์มังราย. ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่ : มูลนิธินวัตราชดำริอนุรักษ์ฝ่ายเหนือ.
- _____ (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์.
- _____ (2558). *พินิจตำนานลำปาง*. เชียงใหม่ : ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- _____ (2546). *พื้นเมืองเชียงใหม่ ประชุมพงศาวดาร ฉบับราชฎากร ภาคที่ 4*. นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิสาหการ.
- _____ (2561). *พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด*. พิมพ์ครั้งที่ 2 เชียงใหม่ : ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- _____ (2561). *เวียงกุมกาม : การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา* พิมพ์ครั้งที่ 7 เชียงใหม่: ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2538). *ประชุมจารึกเมืองพะเยา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. (2546). *การเมืองในประวัติศาสตร์ราชสำนัก หงสาวดี – ศรีอยุธยา พระสุพรรณกัลยา จาก ตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- _____ (2547). *พระวิสุทธิเทวี กษัตริย์แห่งล้านนา*. ใน *ขัตติยานีศรีล้านนา*. เชียงใหม่: มูลนิธินวัตราชดำริอนุรักษ์ฝ่ายเหนือ.
- สิงฆะ วรรณสัย.(2522). *ถอดความ. โคลงมังทรารบเชียงใหม่*. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2542). *จดหมายเหตุนครเชียงใหม่*. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- อดิศร คักดีสูง. (2539). *สตรีในสังคมเชียงใหม่สมัยวงศ์เจ้าเชื้อเจ็ดตน พ.ศ. 2339 – 2476*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อันส์ เพนธ์. (2519). *คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี.

ภาษาอังกฤษ

- Bock, Carl Alfred. (1986). *Temples and Elephants : Travels in Siam in 1881-1882*. Singapore (etc.): Oxford University Press.
- Hallett, Holt S. (1988). *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States*. Bangkok: White Lotus.
- Ni Ni Myint. (1996). "Victory Land of Golden Yun" – A Queen and her poem, Proceeding of the 16th International Conference on Thai Studies, Chiang Mai, 14 – 17 October.
- Sithu Gamani Thingyan. (2003). *Zinme Yazawin, (Chronicle of Chiang Mai)* Translated by Thaw Kaung and Ni Ni Myint, Edited by Tun Aung Chain, Published by Universites Historical Research Centre, Yangon.